

Kose kihelkonna looduslike pühapaikade järelinventuur

Jüri Metssalu

MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus

metssalu@ekoke.ee

53 405 189

Sissejuhatus

2020. aasta sügisel toimus Muinsuskaitseameti tellimusel ja Eesti Kohapärimuse Keskuse teostusel Kose kihelkonnas looduslike pühapaikade järelinventuur. Selle lähtekohaks on asjaolu, et kui 2018. aasta augustis valmistusin Kose kihelkonna päevadel kõnelema Kose kihelkonna looduslikest pühapaikadest, siis selgus, et 2016-2017. aasta inventuuri käigus on jäänud inventeerimata selliseid kohti, mida on võimalik kindlasti maastikul leida. Kõneldes sellest Muinsuskaitseameti looduslike pühapaikade eksperdinõukogus, avaldasin valmisolekut neid paiku vajadusel inventeerida. Tänavu kevadel sõlmisime ametiga vastava lepingu. Inventeeritavate kohtade arvuks prognoosisime lepingus vastavalt minu 2018. aasta tähelepanekutele vähemalt 7 ja maksimaalselt 10.

Välitööd tegin septembris ja novembris. Tänapäevaks ongi inventeeritud 10 kohta. Tuleb tunnistada, et pikema kohalike elanike küsitlemise korral oleks tõenäoliselt mõni koht veel võimalik leida, kuid mõistan, et kuhugi on vaja tõmmata joon vahele. Aastatepikkune töö on näidanud, et kui arhiivandmete alusel suudetaksegi teha teatud piirkonnas töö nõ ammendavalt, siis edaspidi võib ilmned, et mõni koht on veel leitav kas uute arhiivandmete avastamisel või inimeste küsitlemisel. Lõppeks võib olla igal inimesel või igal perel oma pühakoht ja mälestused, mis annavad nõ uusi kohti juurde. Praegu käimas olevate inventuuride eesmärgiks on ennekõike kaardistada olulisema arhiivipärimusega, paremini säilinud ja paremini leitavad kohad. Sellest lähtudes, ja arvestades ka lepinguliste tingimustega, piirdusin praegu kokkulepitud maksimaalselt 10 inventeeritava kohaga.

Töörühma liikmete nimed ning nende roll inventeerimisel

Kõik Kose kihelkonna looduslike pühapaikade järelinventuuri tööd, nii arhiivitööd, välitööd kui ka järeltööd teostasid mina, Jüri Metssalu.

Välitööde toimumise ajakava

14.09.2020	Intervjuu [redacted], Tammiku Silmaallikas
15.09.2020	Särge Silmaallikas, Ikaspalu Hiimägi
16.09.2020	Kreo allikas
13.11.2020	Päeva allikas ja Teedelahkme kraav
14.11.2020	Alansi Hiiesalu ja Tohtrimägi
15.11.2020	Intervjuu Bruno Nokkuriga
18.11.2020	Koduvälja ohvrikivi, Sulu allikas
22.11.2020	Hundikambri mägi

Tööde käigus ettetulnud probleemid, kui on, siis ettepanekud tulevasteks inventuurideks teistes piirkondades

Soovitan arhiivipärimuse esitamise osa teha korda ja ökonoomseks. Ei ole väga loogiline kõigepealt esitada arhiiviviited, seejärel kokkuvõtte arhiiviinfost, seejärel originaaltekstid, seejärel välitöödel kogutud teave. Soovitan sellist struktuuri, kus on lühemate tekstide või tänapäevaste salvestuste puhul esitatud kogu pala või kõik palad koos selle/nende all oleva/te viitega/viidetega ja kokkuvõtte esitada vaid sellisel juhul, kui intervjuuväljavõtte või arhiivitekst on sedavõrd pikk. Paikade kaitseküsimuste otsustamisel eksperdinõukogus on vaja võimalikult täpset ülevaadet paikade kohta olemasoleva teabe osas. Enamikul juhtudel on arhiiviteave küllaltki lühike ja selle saab esitada ankeedis täispikkuses.

Ajaloolise küla kohal võiks olla ankeedis ajalooline asustusüksus, sest paljudel juhtudel pole võimalik määrata ajaloolist küla, sest näiteks ühe mõisa talude heinamaad on olnud läbisegi. Sellistel juhtudel on ajalooliseks asustusüksuseks võimalik märkida vastav mõis.

Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg

Ettevalmistustööd: 51 tundi

Välitööd: 38 tundi

Järeltööd: hetkel 33 tundi

Kokku: hetkel 122 tundi

Üldine ülevaade töö tulemuslikkusest

Järgnevalt annan koos oma kommentaaridega ülevaate 2016-2017. aasta inventuuri käigus eristatud Kose kihelkonna riikliku kaitseta looduslikest pühakohtadest:

- 1) Karusoomägi, inventeeritud 2016-2017
- 2) Hiimägi Paunküla mõisa põllul, inventeeritud 2016-2017
- 3) Ardu Reinumägi, inventeeritud 2016-2017
- 4) Ardu Nõuda talu ohvriallikas, 2016-2017 inventeerimata, Arne Kivistik on otsinud, pole leidnud.
- 5) Saarnakõrve Mihkli talu ohvriallikas, 2016-2017 inventeerimata, Arne Kivistik on otsinud, pole leidnud.
- 6) Kreo allikas, 2016-2017 inventeerimata, inventeeritud 2020
- 7) Ohvrikivi Hiie Tõnn Oru mõisa maal (lõhuti 1924)
- 8) Leistu Hiimägi, 2016-2017 inventeerimata, keeruline lokaliseerida, sest Leistu/Lestu talu ei ole kaartidel näha, on Leistu/Lestu küla, ka EKI arhiiviteksti järgi pole koht täpsemalt lokaliseeritav. Võimalik, et tegu on kahe kohaga.
- 9) Rasivere Mardimägi, on 2016-2017. aasta inventuuri aruandes samastatud Voose linnamäega, kuid tegemist on naabermäega, mille kohta [redacted] järgi kõnelenud [redacted] [redacted] et see on hiimägi. 2008. aastal püüdsime ümbruskonnast koguda infot Mardimäest kui hiimäest, kuid keegi sellest meile ei rääkinud.
- 10) Paunküla Püha allikas, Teedelahkme kraav, 2016-2017 inventeerimata, inventeeritud 2020
- 11) Lenderma Võiallikas, lähedal elav ja hästi maastikku tundev [redacted] seda kohta ei tea ja ütleb, et Lenderma külas Kopli talus ja ümbruskonnas pole ka pikemalt kohal elanud inimesi, kes allikast võiksid teada.
- 12) Nõrava Urimägi, inventeeritud 2016-2017
- 13) Nõmbra Koduvälja ohvrikivi, 2017-2017 on talu peremehe Bruno Nokkuri järgi inventeeritud kivi, mille ta tõi kohale pargipuude lähedale kaugemalt, tegeliku ohvrikivi, millest talle kõneles isa, lasi ta lükata metsaserva, kus see on praegugi alles, inventeeritud 2020
- 14) Nuhja kuusk (hävinud)
- 15) Kivivõhma mägi ehk Tohtrimägi, 2016-2017 inventeerimata, inventeeritud 2020
- 16) Määra mäe ohvrikivi (Paunküla veehoidla)
- 17) Oru Hiieaseme kivi, [redacted] hinnangul tõenäoliselt hävinud

2016-2017. aasta aruandes on ebamääraste asukohaandmetega kohtade hulgas järgmised pühapaigad:

- 18) Tammiku Silmaallikas, 2016-2017 inventeerimata, inventeeritud 2020.
- 19) Hiiepuu/türnpuu Uuemõisas, 2016-2017 inventeerimata, tõesti väga ebamäärane, mõisa täpsusega arhiivitekst.
- 20) Hiiepägi Kaidu talu maal, 2016-2017 inventeerimata, sisuliselt on tegu vaid kohanimega, mida on vastuoluliste ja ebatäpsete arhiivandmete põhjal keeruline lokaliseerida.
- 21) Laulukoja heinamaa, inventeeritud 2016-2017
- 22) Luurimägi ehk Pudrumägi, inventeeritud 2016-2017
- 23) Taaramägi, 2016-2017 oletatud, et on sama, mis Luurimägi, tegelikult nii EKI teate kui skeemi järgi selgelt eraldi koht, kus asub Taaramäe asundustalu. Vaid Taaramäe toponüümi pärast ei pidanud ma praegu vajalikuks seda kohta inventeerida.
- 24) Hiiekoht Lükati Sirbi talu elamu lähedal metsas, 2016-2017 inventeerimata. Täpsustasin [redacted] 2008. aasta teadet. Ta käis ise koha peal paika otsimas, kuid ütles, et mets on maha võetud ja ta ei leia seda kohta enam üles.
- 25) Alavere hiie heinamaa, 2016-2017 inventeerimata [redacted], kes tunneb ümbruse maastikku hästi, seda paika ei tea.
- 26) Hiiealune põld Hiemäe katastriüksusel Uuearu külas, 2016-2017 inventeerimata [redacted], kes tunneb ümbruse maastikku hästi, seda paika ei tea.
- 27) Heebrea/Hiiepere väli/küla Uuemõisa lähedal, 2016-2017 inventeerimata. Arne Kivistik pole sellest kohast pühapaigapärimust kuulnud ega leidnud ka muinasaegset kultuurkihti. Rootsiaegsel kaardil on ses kohas küla nimega *Hioper*. Endel Varepi EKI teate järgi oli Hiiepere väli mõisa põld. Pühapaigapärimust pole, on vaid kohanimi, tegemist on asulakohaga. Seetõttu ei pidanud me [redacted] arutledes vajalikuks seda kohta inventeerida.
- 28) Hiie saun Lutsu külas, 2016-2017 inventeerimata, vaid kohanimi.
- 29) Rooküla hiie põld/hiiekoppel, inventeeritud 2016-2017
- 30) Hiiesalu talu Triigi külas, 2016-2017 inventeerimata, vaid kohanimi.
- 31) Uku soo, 2016-2017 inventeerimata, vaid kohanimi.
- 32) Tammed Saueaugu külas ja kiriku kõrval, 2016-2017 inventeerimata, rahvusromantilised tekstid.
- 33) Hundikangru mägi, inventeeritud 2020.

[REDACTED] teadete alusel inventeeriti 2016-2017:

- 34) Järni allikas
- 35) Ie Mäggi Saulas

Lisaks inventeeriti 2016-2017:

- 36) Lehemägi Paunkülas (aruande arhiivitekstide analüüsi osas mainimata)

2016-2017 ei eristatud ega inventeeritud:

- 37) Ikaspalu Hiimägi, inventeeritud 2020
- 38) Suluoja allikas, inventeeritud 2020
- 39) Nirgu allikas, oli plaan otsida, aga [REDACTED] ei teadnud ega osanud ka öelda, kelle käest küsida. Võimalik, et 2008. aastal küsitletud inimesed teavad seda kohta.
- 40) Ravi allikas Ravila mõisa tiigi ääres, Ravila mõisa omanik [REDACTED] on ka midagi sellist kuulnud, kuid täpsemalt ei osanud kohta näidata. Ta on paljude käest selle kohta küsinud, keegi ei ole teadnud.
- 41) Alansi Hiiesalu, inventeeritud 2020
- 42) Särge Silmaallikas, inventeeritud 2020

Tänavu inventeerisin seega 10 kohta:

- 1) Tammiku Silmaallikas
- 2) Särge Silmaallikas
- 3) Ikaspalu Hiimägi
- 4) Kreo allikas
- 5) Päeva allikas ja Teedelahkme kraav
- 6) Alansi Hiiesalu
- 7) Tohtrimägi
- 8) Koduvälja ohvrikivi
- 9) Sulu allikas
- 10) Hundikambri mägi

Kaardistasin [redacted] maastikul ka Põhja-Eestis unikaalse ristipuude asukoha ja koha, kus elas soosaarel koopas väike vanamees, kes meie 15. novembri intervjuu järgi ravis inimesi ja kelle juures tehti „metsa suhtes rituaale“. 18. novembril ütles [redacted] aga, et ravitalitusi seal ei tehtud, vana mees korjas lihtsalt maarohtusid ja teenis sellega elatist.

Tänavu inventeerisin kohti sel põhimõttel, et kaardistada ennekõike need kohad, mis on kindlasti leitavad. Neist paikadest, millest on teada ainult kohanimi, inventeerisin vaid need, mis olid kindlasti leitavad. Ebamääraste asukohaandmetega vaid kohanime tasandil teada olevaid või vähese pärimusega kohti ma teadlikult ei inventeerinud. Huvi ja ressursside olemasolu korral võib selliseid kohti kohalike inimeste süstemaatilise küsitlemise käigus muidugi otsida. Kui vaatame seniste inventuuride, ka 2016-2017. aasta, tulemusi, siis hästi leitavate ja vaid kohanime tasandil teada olevate või vähese pärimusega kohti on inventeeritud päris palju. Näiteks 2016-2017. aastal inventeeriti Kose kihelkonnas Luurimägi, Rooküla Hiiepõld, Kolu *Iie Mäggi*, Järni allikas, mille kohta on aruandes kirjas, et „pärimus puudub“. Kui siia hulka lugeda ka Koduvälja ohvrkivi, mille puhul leiti 2016-2017 samuti, et pärimus puudub, siis inventeeriti Kose kihelkonnas seni 11st kohast 5, mille puhul teati, et pikem pühapaigapärimus puudub. See teeb ca 45,5 % kõigist inventeeritud kohtadest.

Tänavu inventeeritud kohtadest on vaid kohanime tasandil teada Särge Silmaallikas [redacted] [redacted] oli kogunud pärimust, kuid temaga ei saanud paraku suhelda) ja Tohtrimägi. Mõlema puhul on toponüümid piisavalt tugevad, et kohti ka ilma pärimuseta tõenäolisteks pühapaikadeks pidada. Põhjuseks on see, et just ravipärimus on Eesti pühapaigapärimuse hulgas autentsem ja tegelike, tänapäevani ulatuvate praktikatega ühenduses.

Tänavu inventeeritud kohtadest Tammiku Silmaallikas, Kreo allikas, Päeva allikas ja Sulu allikas, on minu hinnangul autentsema pärimusega. Koduvälja ohvrkivi pärimus on huvitav ja võib viidata ka tegelikele praktikatele, kuivõrd kivi oli eriline, püstises asendis ja metsases piirkonnas tee ääres. Tegemist võis olla ravikohaga. Ikaspalu Hiiemägi kuulub meie klassikaliste hiiemägede hulka, mille pärimus tundub üldiselt olema rohkem kirjandusmõjuline. Alansi Hiiesalu võis olla omaaegne taaralaste asutatud või arendatud koht. Sulu allikas on väga huvitav oma sünkreetilise olemusega. Küsisin [redacted] mitu korda üle, kas tegemist oli ehk vaid ristimistalitustega, mida babtistid ja õigeusklikud on toimetanud ka looduses. [redacted] vastas, et ristimine võis ka olla, aga ravimine ja ümber allika käimine ja terviserituaalid olid selle allika juures kindlasti tähtsad. Hundikambri mägi kuulub aga meie rändavate ja hingestatud pühade loodusobjektide hulka, mille pärimus viitab arhailisele maastikutunnetusele.

Arhiivitöö käigus selgitasin välja Ikaspalu Hiiemäe, Päeva allika ja Teedelahkme kraavi ning Tohtrimäe asukohad. Tammiku Silmaallikas oli teada ka arhiivitöö käigus, kuid seda näitas maastikul [redacted]. Arne teadis ka, et Hundikambri mägi on Triigi mõisa kaardil tähistatud. Kahe koha, Alansi Hiiesalu ja Särge Silmaallika, puhul varem arhiivis teateid ei

olnud, need on inventeeritud samuti [redacted] juhatusel, kes viitas Alansi küla blogile ja [redacted].

Kreo allika, Koduvälja ohvrikivi ja Suluoja allika kohta kogusime pärimust juba 2008. aastal. Siis olid need esimesed teated, mis neist paigust arhiivi jõudsid. Nüüd aitas Koduvälja ohvrikivi ja Sulu allika puhul [redacted] need paigad üles leida. Pärandkultuuriprojekti käigus kaardistatud Kreo allikal olin käinud juba 2018. aasta ettekandeks valmistudes.

Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele

Rahvastiku üldist järjepidevust sedavõrd juhuslike ja ennekõike püsielanikele keskenduva töö puhul on keeruline hinnata. Mina olen suhelnud inimestega, kes on kogu elu kohal olnud ja kelle vanemad ja vanavanemad on samamoodi samades külades elanud. Seejuures on Kose kihelkond muidugi Tallinnale piisavalt lähedal, et uusi elanikke on siin kindlasti ka palju.

Ettepanek, millised inventeeritud objektid tuleks võtta riikliku kaitse alla

- 1) Tammiku Silmaallikas: on vaja kindlasti kaitsta
- 2) Särge Silmaallikas: beetoontorus
- 3) Ikaşpalu Hiiemägi: pärimus on kirjandusmõjuline, kaitset oleks vaja arutada pühapaikade eksperdinõukogus
- 4) Kreo allikas: on vaja kindlasti kaitsta
- 5) Päeva allikas ja Teedelahkme kraav: on vaja kindlasti kaitsta
- 6) Alansi Hiiesalu: tundub olevat taarausuliste koht, kaitset oleks vaja arutada pühapaikade eksperdinõukogus
- 7) Tohtrimägi: elamurajoon
- 8) Koduvälja ohvrikivi: on vaja kindlasti kaitsta
- 9) Sulu allikas: on vaja kindlasti kaitsta
- 10) Hundikambri mägi: kena oleks, kui kaitseksime seda kohta, sest loodus taastub sääli kenasti.

Kasutatud allikad

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse andmebaas Koobas

Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti andmebaas

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi Kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris (muuhulgas ajaloolised kaardid, kultuurimälestised, looduskaitseobjektid, pärandkultuuriobjektid).

Rahvusrhiivi kaartide infosüsteemi digiteeritud kaardid

Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek

Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaas

Majandiplaanid Muinsuskaitseameti arhiivis

1930ndate aastate katastriüksuste tabel Rahvusrhiivis

- Informatsioon inventeeritud pühapaikade kohta objektide põhiselt (vt Lisa A).